

Frisse drank uit oude zakken

Hoe in de sociologie nieuwe vragen te stellen en tegelijk klassieke vragen verder te brengen

Wout Ultee¹

Summary

Refreshing drinks from old bottles, how to raise new questions in sociology while advancing classical ones

Against the backdrop of calls for renewal in Dutch sociology the author applies principles for asking questions in sociology and argues that broaching refreshing questions is furthered by sticking to classical ones. After showing how his own questions unfolded since the 1970s, the author reviews the Dutch state of sociology's three main questions. As to the problem of inequality, the question of income disparities within countries progresses little by addressing effects of free trade in finished products, and may advance more by focussing liberalization of trade in agricultural products and the cartel of oil producers, whereas progress was and will be made in matters of the intergenerational transmission of life chances by shifting from questions about macro forces to questions on multiple actors. Old questions on societal cohesion are about criminals, victims, people who present gifts, people who receive presents, and bowling alone; new fruitful ones are about bowling apart, who gives to whom, and who injures whom. New questions about rationalization are about testing for secularization among Dutch Orthodox Protestants and Muslims. The question of the holocaust is not a question about a rationalized state. The question of why state-led genocide arose is to be articulated by bringing in the interplay of multiple institutions and of individuals and institutions.

1. Wat vernieuwen volgens wie?

Vernieuwen. Dat moet van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek bij de verzameling van gegevens in de sociologie. NWO-Groot stak enkele jaren geleden geld in panelonderzoek. Het ontging dit college dat de Deutsche Forschungsgemeinschaft eens miljoenen marken uitgaf aan zowel dataverzameling door herhaalde ondervraging van personen als aan gegevensvergarig met enquêtes vol onderwerpen over iemands levensloop. De teneur op de afsluitende conferentie van het *Sonderforschungsbereich* te Frankfurt aan de Main in oktober

1990 ontging NWO eveneens: de economen die een panel begonnen, hadden verloren van de sociologen die retrospectieve data bijeenbrachten.

Vernieuwen. Dat moet van de Gebiedsraad Maatschappij- en Gedragswetenschappen (afgekort: MAG) van NWO bij de theorievorming. Niet meer veronderstellen dat mensen rationeel handelen, vanaf nu evolutionair verklaren. Het ontging MAG dat E. Wilsons *Sociobiology* (1975) een tabel bevat van de socioloog Lenski en het ontging Wilson dat Lenski's (1970: 134) mooiste tabel het verband betrof tussen de stand van de techniek in een maatschappij en de verbreiding van de voorstelling dat een opperwezen de wereld schiep en zich met goed en kwaad bezighoudt. Het ontging MAG ook dat Lenski's technologisch evolutionisme ervan uitgaat dat mensen uit eigenbelang handelen. En het ontging MAG dat Ultee, Arts en Flap (1992) Lenski's theorie verbeterden tot een technologisch-ideologisch evolutionisme.

Vernieuwen. Dat moet van onze Minister bij het te berde brengen van vragen. Vragen moeten voortkomen uit de maatschappij en hun beantwoording moet profijt opleveren. Voor een liberale minister gaat het om bedrijfswinsten, voor een linkse om de doeltreffendheid van staatsse nivelleringen, voor het CDA om een fijnmazig maatschappelijk middenveld.

Vernieuwen. Dat moet van *Mens & Maatschappij* in ieder opzicht. Redacteur Schuyt (2003) pleitte voor een 'frisse' sociologiebeoefening, verwijzend naar Peirce's stelling dat wetenschap moet omgaan met onzekerheid. Het ontging Schuyt dat Popper daar meer gevolgtrekkingen aan verbond en Nederlandse sociologen deze in praktijk brachten, onder meer ondergetekende in bovengenoemd tijdschrift.

2. Er zijn vragen en er zijn vragen

Vernieuwen, kan dat zo maar en is het gewenst? Het spreekt voor zich dat sociologen hun onderzoekstechnieken verfijnen en alternatieve verklaringen opperen. Maar telkens nieuwe vragen aanpakken en zich daarbij laten leiden door de buitenwacht? Dan wordt expertise afgebroken, lopen denklijnen dood en verwordt een vak met vastomlijnde vragen tot een vaag afgebakend veld. Of zijn we dan tenminste af van oudbakken vragen in onleesbare boeken?

Deze bijdrage handelt over de onmogelijke keuze tussen veeljarige en ovenverse vragen. De hoofdstelling luidt dat in de sociologie vasthouden aan klassieke vragen samengaat met het aanpakken van nieuwe, omdat nieuwe op de agenda kunnen komen en zijn gekomen door de vorm van oude vragen. De nevenstelling is dat het hameren op klassieke vragen, gangbaar sinds Giddens (1971), de beantwoording van frisse vragen verlicht.

Omdat er vragen en vragen zijn, hoeft niet te worden gekozen tussen langjarige en fonkelnieuwe kwesties. Vragen verschillen in logische vorm, daarom zijn sommige vragen te verkiezen boven andere. Overkoepelende vragen met hun deelvragen zijn beter dan losse vragen, nieuwe deelvragen leren meer dan oude, puzzels (paradoxen, tegenspraakproblemen) hebben voorrang op zinnen waar enkel een vraagteken achter staat om lezers de oren te doen spitsen. Sommige vragen blijven aan de oppervlakte, andere graven dieper. En onaffe vragen moeten worden tot hamvragen (Ultee, 1974; 2001).

In het onderstaande pas ik deze beginselen voor probleemkeuze toe in een analyse van de vragen in de hedendaagse Nederlandse sociologie. Ook wijs ik op nieuwe vragen die in de komende jaren aandacht zullen trekken of dat in elk geval dienen te doen. Daarbij laat ik zien op welke wijze ze voortbouwen op oude. Om niet over te komen als zo'n vervelende theoreticus die preekt en zelf niets doet, schets ik eerst de wendingen in mijn eigen vragen.

3. Ultee's ontwikkelingsgang

Mijn academische loopbaan begon in Utrecht en in 1977 promoveerde ik daar op maatstaven voor vooruitgang in de sociologie bij het stellen van vragen, vormen van theorieën en doen van onderzoek. Ik gaf ook aan in hoeverre de tradities in de sociologie aan die richtlijnen voldeden. Sociologie bedreef ik in mijn proefschrift echter niet.

Een jaar later pakte ik de draad op van Van Heeks onderzoeksprogramma over sociale mobiliteit. Van Heek schreef in 1945 zijn vragen uit, ik wilde zijn macro- tot microvragen maken, leemten in zijn vragenreeks opvullen, beschrijvings- tot trendvragen omvormen en Van Heeks bevindingen verklaren. Mijn vragenreeks verscheen pas als Ultee (1989).

In 1977 zag ik niet dat mobiliteit onderdeel is van een hoofdvraag van de sociologie. Ik miskende zelfs dat de sociologie grote vragen heeft. Dat ze hoofdvragen bezit, begreep ik na lezing van Thurlings (1977) en werd de leidraad van cursusmateriaal dat de Utrechtse hoogleraar Swanborn me vroeg te schrijven voor de Open Universiteit (Ultee, 1985) en van het leerboek *Sociologie* uit 1992: sociologie gaat over samenlevingen, haar vragen betreffen de ongelijkheden tussen hun inwoners, de samenhang tussen hun geledingen en de rationaliseringsprocessen die zich in maatschappijen voltrekken.

In 1979 trok ganggenoot Hermkens me mee naar een congres te Nijmegen. Thurlings' voordracht deed me inzien dat het ongelijkheidsprobleem uit twee delen bestaat: hoe scheef zijn goederen verdeeld en hoeveel mensen bewegen zich over welke afstand in die verdeling? Alras beschouwde ik de vraag wie met wie trouwt als overeenkomstig aan de mobiliteitsvraag. Die vragen over openheid waren te beantwoorden met odds ratio's en loglineaire modellen. Odds ratio's kwam ik het eerst tegen bij Goldthorpe, Payne en Llewellyn (1978), de kneepjes van loglineaire modellen leerde het *Utrecht Mobility Seminar* van de statisticus Verbeek.

Later ging ik de stelling dat de sociologie drie hoofdvragen heeft, als een probaat middel beschouwen tegen 'moet kunnen' in de internationale sociologie. Zo gaf Boudon (1979) toe dat de sociologie zich bezighoudt met een waslijst ongelijksoortige onderwerpen. Ik beweer dat onderwerpen zich laten ordenen tot deelvragen van hoofdvragen.

Pas bij de derde druk van *Sociologie* in 2003 zag ik scherp dat vragen soms onder twee hoofdvragen vallen. Mijn oudste voorbeeld is de vraag naar gemengd huwen, een deel van het ongelijkheids- en het cohesieprobleem. Verderop bespreek ik de vraag naar uitroeiingsstaten, die tot het cohesie- en het rationaliseringsprobleem behoort. Het bestaan van dubbelvragen doet geen driedeling wankelen, hun bestudering leidt tot vooruitgang op twee fronten.

In 1984 dacht ik met vragen over vader-zoonberoepsmobiliteit op verkeerd spoor te zitten.

Niet omdat ik vrouwen vergat, ik bestudeerde onderwijsheterogamie (Sixma & Ultee, 1983). De hoge werkloosheid zat me dwars. Mijn vragen gingen over de beroepen van vaders en zonen, terwijl vaders met een baan vreesden werkloos te worden en mensen zonder werk dachten nooit meer aan de slag te komen. Ik moest de waaier aan openheidsvragen ontvouwen.

De eerste nieuwe vraag was de omvang van de mobiliteit tussen werkloosheid en werk in Nederland. Het antwoord verscheen door toedoen van Ester, een oud-student van me, in het *Sociaal en Cultureel Rapport 1986*. De vervolgvraag werd in hoeverre odds ratio's voor mobiliteit tussen werkloosheid en werk van land tot land verschillen, rekening houdend met wisselende werkloosheidspercentages. In de bibliotheek van het Centraal Bureau voor de Statistiek vond ik cijfers voor 14 landen tussen 1975 en 1985 (Ultee, Dessens & Jansen, 1988a). Een latere vraag ging luiden waarom werkloze paren en tweeverdieners meer voorkwamen dan verwacht volgens het verband tussen de opleiding van partners en dat tussen opleiding en werkloosheid (Ultee, Dessens & Jansen, 1988b). De data waren elders opgevraagde tabellen. De vraag daarna ging over 'partnereffecten' (P. de Graaf & Ultee, 1991). In dat artikel werd op een in huis gehaald bestand gebeurtenissenanalyse toegepast. Die techniek stapelt, zo leerde ik uit Allison (1982), tabellen op elkaar voor alle bewegingen in een groot aantal even lange tijdvakken.

In 1987 veranderden mijn vragen opnieuw. Ik ging naar Nijmegen, trok op met godsdienst-sociologen en paste analysetechnieken voor mobiliteitstabellen toe bij vragen over godsdienstig gemengd huwen (Hendrickx, Schreuder & Ultee, 1989) en gebeurtenissenanalyse bij vragen over de leeftijd waarop mensen de kerk verlaten (N.D. de Graaf, Need & Ultee, 2001). De trouwtabellen kwamen uit een kast op het CBS, de data over kerkverlating uit de Familie-enquête Nederlandse Bevolking, een inmiddels viermaal gehouden enquête vol retrospectieve vragen en betaald met Nijmeegs geld.

Vernieuwender vind ik drie vragen over de joodse inwoners van Nederland. Ze kwamen bovendien bij het werken aan het artikel over godsdienstig gemengd huwen en aan *Sociologie* en behoren tot de vraag hoeveel samenhang Nederland heeft. Samenhang – duurder: cohesie – vat ik op als een dispositionele eigenschap, een gesteldheid die een land in meer of mindere mate blijkt te bezitten als het onder druk staat, zoals tijdens een bezetting.

Gadourek redigeerde het boek met het stuk over huwen naar godsdienst. Hij klaagde over de hoge odds ratio's voor huwelijken tussen 'israëlieten' onderling en ze gingen eruit. Dat speet me en leidde tot vragen over die paren in vooroorlogs Amsterdam en vijf andere Europese steden. Tabellen vond ik in de CBS-bibliotheek (Ultee & Luijkx, 1996).

Om in *Sociologie* Durkheims theorie over zelfdoding op nieuwe Nederlandse cijfers te toetsen, vroeg ik bij het CBS de reeks op over zelfdoding onder katholieken en protestanten. Zonder er aandacht aan te schenken, zag ik de hoge aantallen in de oorlog voor israëlieten. In 1995 las ik in een nieuw naslagwerk dat het aantal joodse zelfdodingen in mei 1940 niet bekend was. Ik wees het CBS daarop en kreeg als antwoord dat de telkaarten voor alle zelfdodingen in Nederland tussen 1936 en 1952 zich nog in het archief bevonden en ik ze mocht inzien. In een week had ik in mijn laptop een databestand. Ik wilde de vraag beantwoorden of de joodse zelfdodingscijfers, behalve in mei 1940, ook hoog waren toen de Duitsers joden wegvoerden, evenals de vraag onder wie van hen zelfdoding het meest voorkwam en de kwestie of dit met Durkheims theorie strookte (Ultee & Luijkx, 1997).

Voor *Sociologie* wilden we het cohesieprobleem breed uitmeten. Daarom zochten we cijfers over doden bij politiek geweld in Nederland. In Zwaans (1982) reeks ontbraken de oorlogsjaren, wat te ver ging. Ik vertelde mijn schoonmoeder, toen ze in de herfst van 1989 op sterven lag, cijfers over de jodenvervolging te zoeken. Ik moest te rade gaan in *Kroniek der Jodenvervolging* van Herzberg, de advocaat en overlevende van Bergen-Belsen op wiens kantoor ze na de oorlog kort werkte. Het boek uit 1950 bleek veel meer te zijn dan een kroniek: het bevat krachtige vragen en bondige stellingen en overtreft het latere werk van beroepshistorici. Zo kwamen de percentages omgebrachte joden voor 14 landen in *Sociologie*.

In 1996 droegen Flap en ik een stuk bij aan de afscheidsbundel voor onze promotor Wippler over verschillen tussen Nederlandse gemeenten in het percentage omgekomen joden. Het leidde tot Croes en Tammes (2004). Dit dubbelproefschrift maakt van namenlijsten uit archieven van de Oorlogsgravenstichting, gemeenten, provincies en het Rijk één bestand, bevat odds ratio's en analyseert gebeurtenissen. De vragen betreffen meerdere betrokkenen: de joden zelf, de Duitse militairen in een *Aussenstelle* en hun radicalisme, de pro-Duitse gezindheid van burgemeester en politie, de godsdienst van de inwoners van een gemeente en de mate waarin zij kerkelijk gemengd huwden. Aldus kreeg de door historici kwantitatief gebrachte en verhalend beantwoorde vraag waarom het percentage vermoorde Nederlandse joden zo hoog was, een nieuwe draai en ontstond een systematisch en kwantitatief antwoord.

4. Ongelijkheid als klassieke vraag

Fergusons vraag uit 1767 hoe ongelijk consumptiegoederen in samenlevingen zijn verdeeld, verbindend met die uit 1771 van Millar over de mate waarin knechten ondergeschikt zijn aan meesters, vroegen Engels en Marx zich in 1848 af waarom de komst van vrije markten gepaard ging met kapitaalopeenhoping en slechtere leefomstandigheden voor het personeel van kapitaalbezitters. Het historisch-materialistische antwoord op de vraag waarom minder *de jure* ondergeschiktheid niet altijd leidt tot een *de facto* beter leven, luidt dat de vrijheden van kapitaalbezitters meer toenemen dan die van leden van de arbeidende klasse.

4.1. Achteruitgang bij vragen over inkomensverschillen

In de komende jaren zullen ook in Nederland wettelijk-feitelijk-vragen over verschillen in inkomen aan bod komen (Wilterdink, 2000). De vragen die hierover binnen het historisch materialisme zijn gesteld en ik nu op de balans leg, schematiseer ik tot een reeks in figuur 1.

Rond 1900 werd de bevinding dat in Engeland de lonen stegen, onschadelijk gemaakt met de stelling dat Engeland het moederland van een wereldrijk was en de lonen in de koloniën daalden. Die hypothese lost een tegenspraak op door een andere te laten ontstaan. In Duitsland steeg, hoewel het geen koloniën had, de levensstandaard ook.

Nadat koloniën onafhankelijk werden, tuigde Wallerstein (1983) de vraag over vrijheid en levensstandaard anders op: verminderen de inkomensverschillen in landen met hoofdvestigin-

Figuur 1: De reeks vragen over inkomensverschillen in het historisch materialisme

Ferguson	Zijn de verschillen in levensstandaard tussen de inwoners van samenlevingen met uiteenlopende middelen van bestaan hetzelfde?
Millar	Neemt met de vooruitgang in de bestaansmiddelen de formele onderschikking van sommige samenlevingsleden aan andere af?
Engels & Marx	Worden met de formele overgang van horigheid naar vrije markten de feitelijke inkomensverschillen in een land kleiner, of dalen de lonen en stijgen de winsten?
Luxemburg	Stijgen in de moederlanden van wereldrijken de lonen en dalen ze in hun koloniën?
Wallerstein	Worden bij vrijhandel in grondstoffen de inkomensverschillen kleiner in centrumlanden van de wereldeconomie en daalt de levensstandaard in perifere landen?
Klein	Worden bij vrijhandel in eindproducten de inkomensverschillen groter in landen met hoge lonen en blijven die in de overige landen laag, terwijl de kinderarbeid daar stijgt en de werkomstandigheden er slechter worden?
Nieuw 1	Leiden invoerrechten voor landbouwproducten in rijke landen en subsidies op hun uitvoer ertoe dat het leven van boeren in arme landen verslechtert?
Nieuw 2	Zijn de inkomensverschillen groter in landen die meer fossiele energie invoeren?
Nieuw 3	Leidt een kartel van olieproducerende landen ertoe dat de landen die meer olie invoeren grotere inkomensverschillen hebben?

gen van multinationale ondernemingen, terwijl het leven van de massa in landen met nevenvestigingen verslechtert? Politieke onafhankelijkheid zou niet leiden tot economische zelfstandigheid. Weer werd een tegenspraak verholpen met een andere. Economische macht verliest haar effect deels als er geen politieke macht achter staat.

Sinds Klein (2000) vervangt de mondialiseringshypothese de wereldsysteemtheorie. De vrijhandel in grondstoffen werd uitgebreid met die in eindproducten. Doordat wereldwijde ondernemingen steeds meer eindproducten in landen met lage lonen vervaardigen, stijgen de inkomensverschillen in landen met hoge lonen. De handel in eindproducten wordt sinds 1975 vrijer. De kwestie is of juist toen in landen met hoge lonen de trend naar kleinere inkomensverschillen omsloeg in een trend naar grotere. In de Verenigde Staten worden de inkomensverschillen sinds 1970 groter en in Nederland sinds 1985, maar de Nederlandse in- en uitvoer is procentueel groter. Weer een doodgeboren verklaring?

Hier komt bij dat de vraag over vrijhandel in eindproducten niet de enige opvolger is voor die over vrijhandel in grondstoffen. Er zijn zelfs drie andere. In ontwikkelingslanden is landbouw de voornaamste bron van bestaan. Daarom moet een vervolgvraag luiden in welke mate rijke landen met beperkingen op de invoer van landbouwproducten en subsidies op hun uitvoer, het leven van boeren op het zuidelijk halfrond verslechteren.

Daarnaast is op het noordelijk halfrond fossiele energie de belangrijkste energiebron. Bepaalde landen aldaar zijn echter sterker afhankelijk van de invoer van aardgas, aardolie en steenkool dan andere. Zijn de inkomensverschillen in die rijke landen groter?

Ten slotte spreken de lidstaten van de in 1960 opgerichte *Organization of Petroleum Exporting Countries* af hoeveel olie ze op de markt brengen, wat de olieprijs hoog houdt. Rijke landen zijn zelden lid, ze voeren olie in. In 1973 dreef de OPEC de prijs van olie op tot onge-

kende hoogten, in 1977 nogmaals. Namen de inkomensverschillen in rijke landen toe door hogere olieprijsen? Naast 1975 als jaar voor vrijhandel in eindproducten, staat 1973 als begin van kartelvorming op de aardoliemarkt te boek.

Meer aandacht verdient ook de puzzel hoe het kan dat de inkomensverschillen in veel landen toenemen, maar afnemen als ze worden uitgerekend voor alle aardbewoners tezamen. Firebaugh (2003) liet zien dat de paradox verdwijnt, als wordt onderkend dat a) maten voor inkomensverschillen in een land het gemiddeld inkomen aldaar buiten beschouwing laten en b) de uiteenlopende gemiddelde inkomens van landen wel meetellen bij de bepaling van inkomensverschillen voor alle wereldbewoners, terwijl de landen met de sterkste groei in gemiddeld inkomen c) een laag gemiddeld inkomen en d) veel inwoners hebben. De overgebleven vraag luidt in hoeverre c) en d) opgaan en hoeveel ze verklaren.

Figuur 1 overziende, is het tijd dat het historisch materialisme een stelling opgeeft die de ontwikkelingsrichting van haar vragenreeks stuurt. Die luidt dat als een land (of persoon) het beter krijgt, het slechter gaat met andere landen (personen). Ze klopt niet altijd.

4.2 Vooruitgang bij vragen over mobiliteit

Nederlandse sociologen besteden veel aandacht aan vragen over intergenerationele onderwijs- en beroepsmobiliteit. In het volgende schets ik oude vragen en vervolgvragen. Het nieuwe zit hem steeds in de factoren waarvan mobiliteit een gevolg zou zijn. Eerst gingen de vragen over maatschappelijke krachten waaraan individuen zijn onderworpen, daarna ook over de onafhankelijke effecten van de staat. Weer later betroffen ze tevens de culturele bagage van rijkere individuen die de gevolgen voor hun kinderen inperkten van overheidsmaatregelen als kosteloos lager onderwijs en een studiebeurzenstelsel. In de komende jaren gaan ze over deze kinderen zelf, waarmee ze over vier 'partijen' gaan, en over scholen als vijfde partij.

Bij vragen over mobiliteit gaat het erom uit te komen boven de oude vraag in hoeverre technische vooruitgang stijging vergroot. Om de invloed van deze macrokracht te verklaren, is ze opgevat als een effect van het optreden van (rechts)personen, zoals bedrijven die naar geschoold personeel vragen. Als de mechanische voortbrenging van goederen goedkoper is en de vrije markt dwingt tot mechanisering, moeten machines gemaakt en bediend worden.

Ondernemers zoeken geschoold personeel, staten verplichten jongeren tot onderwijs. Ook de vraag in hoeverre een verzorgingsstaat, onafhankelijk van zijn technisch peil, stijging vergroot, verdient nieuwe kleren. Leidt alleen onderwijs onder de kostprijs al tot meer stijging, of heeft een gulle studiebeurs pas dat gevolg? En groeit de invloed van ouders nu de staat op beurzen bezuinigt?

Bovendien werken rijke ouders de gevolgen tegen van maatregelen die de voorsprong van hun kinderen verkleinen. Toen economisch kapitaal niet veel meer hielp, zouden ze vaker culturele hulpbronnen zijn gaan inzetten. Deden ze dat, nam de ongelijkheid slechts een andere vorm aan? Deze vraag betreft een derde partij: ouders die voor kinderen beslissen.

Deze dieper gravende vraag wordt al enige tijd bestudeerd. De data leren dat de invloed van economische hulpbronnen niet steeds afneemt en die van culturele niet almaar groeit. P. de Graaf (1986) vond in zijn laatste cohort geen effect van economisch en cultureel kapitaal,

Janssen en Ultee (1994) bespeurden in een nog later cohort wel economische invloed. N.D. de Graaf, P. de Graaf en Kraaykamp (2000) vonden in de FNB dat kinderen van ouders met veel culturele hulpbronnen het beter doen als hun ouders weinig economisch kapitaal hebben. Hebben ze veel economische hulpbronnen, dan doet culturele bagage er niet toe. De kwestie hoe dat allemaal kan verdient de komende jaren aandacht.

Bovendien zijn daar vragen die een vierde partij behelzen, de al dan niet naar school gaande jongeren. De oude vragen vergeten dat kinderen eens tot 12 jaar leerplichtig waren, daarna tot 14, vervolgens tot 16, terwijl er weer later een partiële leerplicht tot 18 jaar kwam. Leidde dit ertoe dat meer leerlingen ongediplomeerd de school verlieten?

Toekomstige vragen over kinderen als vierde partij betreffen daarom niet alleen het door hen *uiteindelijk bereikte* opleidingsniveau. Ze gaan tevens over de cijfers waarmee ze hun examens halen, het aantal jaren dat ze erover doen en de opleidingen die ze niet afmaken. Juist als het onderwijspeil van de bevolking van een land stijgt, doet zich uitsluiting voor, formele wel te verstaan. Er moet daarom worden verklaard wat schoolkinderen *tussentijds verkeerd doen*. Gaat er met kinderen van rijke ouders tegenwoordig vaker iets mis dan vroeger en behalen ze toch het beoogde diploma, terwijl kinderen uit een lager milieu vroeger zonder te mislukken de school verlieten en tegenwoordig zonder resultaat doorploeteren?

Hier doemen ook vragen op over een vijfde partij: de door leerlingen bezochte scholen. Omdat het Ministerie van Onderwijs scholen rangschikt naar de resultaten van hun leerlingen en andere maatstaven, kunnen deze schoolkenmerken dienstdoen als factoren die de mate van slagen of falen van één leerling beïnvloeden. Er zijn ook andere vragen over scholen en leraren mogelijk. Vallen bijvoorbeeld islamitische kinderen op islamitische scholen minder snel uit dan op openbare en doen ze dat nog minder als alle docenten islamitisch zijn?

5. Cohesie als tweede klassieke vraag

In 1897 werd met *Le suicide* Hobbes' vraag uit 1651 over vreedzaam samenleven en geweld tussen mensen, vervolledigd met de toen nieuwe vraag over met elkaar omgaan en langs elkaar heen leven. Durkheims vragen over zelfdoding vallen daaronder. Cohesievragen die uit het heden bezien oud en nieuw zijn, schematiseer ik in figuur 2. De schema's beogen duidelijk te maken dat sommige nieuwe vragen verder gaan dan andere.

5.1 Wie heeft banden met wie?

Gezinssociologen hielden zich vroeger bezig met de vraag op welke leeftijd mensen trouwen en nu ook met de vraag wie met een ander de voorkeur deelt. Deze vragen gaan over een min of meer duurzame band tussen mensen. Stratificatiesociologen houden zich ook met gehuwd en ongehuwd samenwonen bezig en graven dieper: in hoeverre wonen hoogopgeleiden, gehuwd dan wel ongehuwd, samen met hoogopgeleiden? Deze vraag is een belangrijke cohesievraag wegens de 'paradox van integratie en cohesie': hoe meer banden mensen in eigen kring hebben,

Figuur 2: Begin-, tussen-, ham- en vervolgvragen over vier vormen van cohesie

Vaste seksuele banden

- B: Op welke leeftijd trouwen mensen?
T: Wie vormt een eenpersoonshuishouden, wie zijn voordeurdelers?
H: In hoeverre hebben hoogopgeleiden een hoogopgeleide als partner?

Banden door geschenken

- B: Geven hoogopgeleiden meer cadeautjes?
T: Krijgen ze die meer?
H: In hoeverre geven hoogopgeleiden elkaar cadeautjes?

Sportieve banden en vertrouwen

- B: Neemt het lidmaatschap van sportclubs toe?
T: Neemt alleen sporten toe?
H: Blijft de mate waarin hoogopgeleiden met hoogopgeleiden sporten gelijk?
V: Heeft een hoogopgeleide die sport met hoogopgeleiden meer vertrouwen in laagopgeleiden dan een hoogopgeleide die niet sport?
V: Vertrouwen bij geïnstitutionaliseerd wantrouwen de mensen elkaar meer?
V: Draagt geringe omgang in sport of elders tussen islamieten en andersgezinden eraan bij dat islamieten op onregelmatige tijdstippen een godsdienstige moord plegen en ongelovigen kort daarna moskeeën in brand steken?

Misdrijven

- B: Wie plegen een misdrijf?
T: Wie zijn slachtoffer?
H: In hoeverre hebben daders van moord of doodslag dezelfde herkomst als hun slachtoffer?
V: In hoeverre hebben daders van moord of doodslag hetzelfde geslacht als hun slachtoffer?
V: In hoeverre verkrachten mensen van bepaalde herkomst mensen van dezelfde herkomst?
V: Stijgt de vernieling van asielzoekerscentra, moskeeën en synagogen?
-

des te zwakker de banden zijn tussen die groepen en des te geringer de cohesie is van een samenleving als geheel. De paradox ging op voor verzuild Nederland.

Behalve de vraag wie met wie 'een vaste relatie' heeft, is daar de vraag wie wel eens wat aan wie schenkt. Komter bracht in 1993 samen met Schuyt de vraag naar solidariteit verder met cijfers over het geven en krijgen van cadeautjes. Uit de belangrijkste tabel (Komter, 2003: 51) verneemt een lezer of hoogopgeleiden meer geschenken geven en of ze die vaker krijgen. Deze tabel beantwoordt echter niet de hamvraag in hoeverre hoogopgeleiden geven aan hoogopgeleiden. Daarmee blijft Komters vraag achter bij ongelijkheidsvragen.

Volgens Putnam (2000) daalde het aantal leden van (sport)verenigingen in de Verenigde Staten de laatste decennia. Duidt een stijging van het aantal sportieve banden of verbintenissen door andere verenigingen op meer cohesie? In de Verenigde Staten werd vijftig jaar geleden op communisten gejaagd, werden golfclubs joden en hadden zwarten aparte plaatsen in bussen. De hamvraag is hoe heterogeen de leden van afzonderlijke (sport)clubs zijn. *Bowling alone* betekent weinig cohesie, maar veel *bowling apart* staat ook voor zwakke samenhang.

Putnams hypothesen luiden dat omgang in georganiseerde verbanden tot wederzijds ver-

trouwen leidt en het leven in landen met veel elkaar vertrouwende mensen vreedzaam verloopt. Kloppen ze? Een rechtsstaat en democratie komen volgens Popper (1945: 120-127) neer op *geïstitutionaliseerd wantrouwen*. De vervolgvraag is in hoeverre ‘de scheiding der machten’ en volksvertegenwoordiging samengaan met vertrouwen tussen de mensen.

Dan is daar de vraag of islamieten in Nederland zo weinig omgang hebben met andersgezinden dat ze een ‘parallelmaatschappij’ vormen. Gowricharn (1998) deed deze vraag af met de bewering dat Hollanders zuileneczeem hebben. Daarom een vraag over parallelmaatschappijen en geweld: leiden islamitische scholen ertoe dat hun leerlingen van maand tot maand weinig kleine misdrijven plegen en draagt geringe omgang in bedrijven tussen islamieten en anderen eraan bij dat volwassen islamieten op onregelmatige tijdstippen godsdienstige moorden begaan en jeugdige ongelovigen kort daarna moskeeën in brand steken? Deze niet onbetekenende vraag is het spiegelbeeld van Putnams vraag over vertrouwen.

5.2 Wie gebruikt geweld tegen wie?

De laatste jaren is de vraag wie wetten overtreden aangevuld met de vraag wie slachtoffer van wetsovertredingen zijn. Dat is een tussenvraag, de hamvraag luidt echter: wie onderneemt wat tegen wie? De tot nu toe enige Nederlandse tabellen hierover tonen wie – gezien diens land van herkomst – wie vermoordt of doodslaat – gezien het land van herkomst van het slachtoffer. De tabel voor 1992-2001 staat op naam van Nieuwbeerta en Leistra (2004). Moord en doodslag blijkt veelal binnen de eigen herkomstscategorie plaats te hebben.

Hoewel Nieuwbeerta en Leistra dat wel konden, maakten ze geen tabel voor het geslacht van dader en slachtoffer. Looije e.a. (2004) meldden dat volgens rechtbankstukken twee van de drie mannen die in groepsverband een verkrachting pleegden allochtoon waren en drie op de vier slachtoffers autochtoon. In hoeverre werden allochtonen door allochtonen verkracht en autochtonen door autochtonen?

Cijfers voor geweld dat tegen zaken (niet personen) is gericht (Donselaar & Rodrigues, 2004), staan het ook toe wie-gebruikt-geweld-tegen-wie-vragen te beantwoorden: een synagoge bekladden, ruiten ingooien van een asielzoekerscentrum, brand stichten in een moskee. Immers, bijna altijd zijn de daders achtereenvolgens gojim, legalen en kafirs.

6. Rationalisering als derde klassieke vraag

Van de stichters der sociologie knipte Weber het duidelijkst zijn grote vraag in stukken. De westerse wereld was rond 1900 in meerdere opzichten uniek. De technologie was er toen verder dan in China, hoewel China eerder over buskruit, gedrukte boeken en kompassen beschikte. Daarnaast stond rond 1900 de wetenschap in het Westen op een hoger peil dan in India, waar de nul was uitgevonden. Ook waren toen in menig Europees land de wetten van de staat door Napoleons codificaties geformaliseerd en hun uitvoering naar Pruisisch voorbeeld gebureaucratiseerd. De voortbrenging van goederen werd er efficiënter door vrije markten. Waarom

waren al die rationaliseringsprocessen in het Westen ver voortgeschreden?

Hoewel getracht is Webers vraag onderuit te halen, staat ze aan het begin van de 21ste eeuw recht overeind. China lag rond 1500 technologisch voor op het Westen en nu groeit de economie er sterk, maar het duurt lang eer de in China per hoofd voortgebrachte hoeveelheid goederen die voor Europa evenaart. Arabisch was de taal van de wetenschap, later werd dat Latijn, maar nu is het Engels en dat zal het voorlopig ook wel blijven. Bovendien: Webers rationaliseringsvraag valt uit te breiden.

6.1 *Secularisering*

Aan de rationaliseringsvraag bungelde bij Weber de kwestie in hoeverre het protestantisme met minder magische heilsmiddelen toekwam dan het katholicisme. De hedendaagse versie van deze deelvraag handelt over ontkerkelijking, het zwakkere geloof in God en het afnemend gewicht van religie in het handelen van mensen. Ze staat bekend als de seculariseringsvraag.

De eerste jaren zijn Nederlandse godsdienstsociologen door Amerikaanse in de verdediging gedrongen. Stark en Iannaccone (1996) gaven cijfers die de stelling weerspreken dat de rationalisering van het Westen tot secularisering leidt. Ze betreffen ook Nederland. Tussen 1981 en 1990 steeg het percentage mensen dat in God gelooft *of* in een levenskracht *of* geest, van 67 naar 71. Deze bevinding zegt echter minder dan gegevens over gemengd huwen sinds 1945. Greeley (1972) met Greeley (1989) vergelijkend, heeft het percentage kerkelijk gemengde huwelijken onder Amerikaanse sociologen afgedaan als maat voor secularisering.

Nederlandse godsdienstsociologen kunnen met minstens twee vragen in de aanval gaan. De ene betreft de orthodoxe protestanten van Nederland. Wegens de afsplitsingen van protestantse kerken in de 19de en 20ste eeuw en de afkeer in sommige plaatsen van 'Samen op weg', is het niet alleen de vraag waarom de doorsnee Nederlander onkerkelijk werd. De kwestie is ook waarom gereformeerde kerken standhielden en welke gevolgen dat had, bijvoorbeeld voor de toepassing van medische vindingen (Webbink & Ultee, 2004).

De andere nieuwe vraag is die naar secularisering dan wel groeiend fundamentalisme bij Nederlandse islamieten. Hebben steeds meer Nederlandse moskeeën een afgeschoten ruimte voor vrouwen en gaan juist hoger opgeleide vrouwen daar naar toe? Of bezoeken mannen de moskee meer enkel omdat er door de aanwezigheid van meer islamieten in Nederland meer moskeeën kwamen? Zijn de laatste jaren ook de lang in Nederland aanwezige islamieten vijf keer per dag hun hoofd naar Mekka gaan buigen? Of stijgt tegenwoordig het aandeel islamieten in de Nederlandse bevolking door een hoger geboortecijfer, terwijl meer islamieten het gebod om te vasten verzaken, net zoals in Nederland na 1945 en tot de volkstelling van 1971 het percentage katholieken door een hoog geboortecijfer groeide en het aantal biechtende katholieken als percentage van alle katholieken afnam?

6.2 Verzorgingsstaten en uitroeiingsstaten

De laatste jaren is duidelijk geworden dat Webers vraag waarom rationaliseringsprocessen in het Westen verder zijn voortgeschreden dan elders, een weeffout bevat. Rationalisering van de economie van samenlevingen door vrije markten zou leiden tot meer welvaart voor hun inwoners. Welke goederen brengen staten voort? Volgens Weber streven heersers de meest uiteenlopende doelen na, het enige dat te zeggen valt, is dat de staat de geweldsmiddelen monopoliseert. Weber kende echter niet de hypothese dat vrije markten optimaal individuele goederen voortbrengen en collectieve optimaal worden geproduceerd door de democratische aanvaarding van staatsdwang (Van den Doel, 1978).

In *Zorg en de staat* (1989) verhief De Swaan de vraag naar de opkomst van verzorgingsstaten tot een vraag over collectieve goederen en kwaden. Volksgezondheid is een collectief goed en mede een gevolg van gemeentelijke riolering en waterleiding, armoede is een collectief kwaad en steun aan armen neemt de vorm aan van staatsverzekeringen. In deze gedachtegang is waardeloos geld een collectief kwaad en perkt een alleenrecht op het drukken van geld dat in. Moord en burgeroorlog zijn ook collectieve kwaden en worden ingedamd door een monopolie op de geweldsmiddelen. Heersers die ingezetenen beroven, verdrijven en ombrengen, scheppen collectieve kwaden: kleptocratie, volksverhuizingen, massamoord.

Volgens De Swaans *Moord en de staat* (2003) was de 20^e-eeuwse staat behalve een verzorgings-, een uitroeiingsstaat. Men denke aan de etnische zuiveringen in Joegoslavië en de slachtingen in Rwanda. Hoe valt de opkomst van uitroeiingsstaten te verklaren? De Swaan verwijst naar Baumans (1989) stelling dat de rationalisering van staten tussen 1933 en 1945 in Duitsland een hoogtepunt bereikte met de jodenmoord. De vergassingstechniek was toen vervolmaakt en de gedachte dat joden het meest minderwaardige ras waren, had veel aanhang. Een staat met de ideologie dat Duitsers het *Herrenvolk* vormen, paste die techniek toe.

Eens met Baumans stelling is De Swaan het niet. Volgens mij luidt de belangrijkste kritiek dat de vraag hoe de holocaust mogelijk was, geen vraag is over factoren die de Duitse staat zo sterk gerationaliseerd maakten. Ten eerste was Duitsland niet *de* moderne staat. Ten tweede was de ideologie van het nationaal-socialisme utopisch en premodern. De opbouw van een duizendjarig rijk lijkt niet op de vermijding van misstanden door stapsgewijze hervorming (Popper 1945). Ten derde was, ik durf het bijna niet te zeggen, de uitroeiing van de joden niet geheel stelselmatig en evenmin volstrekt fabrieksmatig. Aanvankelijk moesten joden in overvolle getto's wonen en daardoor sneller sterven, later werden ze in hun dorpen neergeschoten, weer later stierven ze door uitputting in werkkampen, uiteindelijk kregen ze gas toegediend in vernietigingskampen (Aly 1995). Schelvis (1997: 123-130) vermeldt dat de deuren van de gaskamers in Sobibor door de vele neergevallen lijken moeilijk open gingen en daarom na enige tijd anders werden bevestigd. Ook werden de houten wanden van de gaskamers vernieuwd, omdat ze na verloop van tijd door het bloed, de uitwerpselen, de urine en het zweet van de slachtoffers waren aangetast. En de in kuilen gestorte lichamen werden opgegraven: de aarde ging bewegen en de lijken verspreidden een stank die voor de Duitse kampleiders niet te harden was.

Vragen over massamoorden zijn vragen over afwezige cohesie. Ze zijn om te vormen tot vra-

Figuur 3: De reeks vragen over instellingen en uitroeiingsstaten

Hobbes	Wat voorkomt de oorlog van allen tegen allen uit de natuurstaat?
Sinds Hobbes	Onder welke omstandigheden misbruiken de heersers van een staat het monopolie op de geweldsmiddelen?
Sinds Montesquieu	In hoeverre vermindert een scheiding der machten geweld van een staat tegen haar onderdanen?
Sinds Bentham	Vermindert democratie bij een scheiding der machten geweld van een staat tegen haar onderdanen nog meer en in hoeverre vermeederen deze twee instellingen het algemeen welzijn?
Sinds Lemkin	Verminderen internationale verdragen ter bescherming van de rechten van de mens de kans dat een staat onderdanen uitroeit?
Sinds Power	Doen internationale verdragen dat nog meer als ze bepalingen bevatten over vredesoperaties?
Sinds R. Wilson	Dragen verzoeningscommissies ertoe bij dat uitroeiingsstaten zonder een nieuwe massamoord verdwijnen?
Sinds Reichmann	Onder welke omstandigheden leidt massawerkloosheid in een democratische rechtsstaat tot de opheffing van de rechtsstaat en massamoord door de staat?
Sinds De Swaan	Welke gevolgen hebben de vorming en het verval van een staat voor de identificatie dan wel desidentificatie van welke inwoners van die staat met welke andere inwoners van die staat?

gen over de ontbrekende rationalisering van staten. Om zijn vraag toe te spitsen grijpt De Swaan in eerste aanzet terug op illustere voorgangers. Zijn slotsom luidt dat absolute macht absoluut moordt en de rechtsstaat relatief beschermt. Welke vragen lost die stelling op? Weimar-Duitsland was een rechtsstaat. Faalde het omdat rechten relatief beschermen of ook omdat het democratisch was? In figuur 3 schematiseer ik de nu te wegen vragenreeks.

Hobbes beweerde dat de bewoners van een bepaald grondgebied zonder staat elkaar voortdurend bestrijden. De stelling dat een staat geweld uitbant, bleek echter niet te kloppen. De grondwet die zegt dat iedereen het recht heeft om in vrijheid te leven, wordt geschonden als het hoofd van een staat absoluut heerst. Montesquieu stelde dat een staat met een scheiding tussen uitvoerende, wetgevende en rechterlijke macht mensen meer vrijwaart van een gewelddadige dood dan een absolute staat. Volgens Bentham doet een staat met grondwet, gescheiden machten en een democratisch gekozen wetgevend orgaan dat weer meer dan een staat met grondwet en scheiding der machten.

Een vraag volgend op Benthams vraag is ingegeven door Lemkins (1944) streven naar een wereldwijde grondwet die alle mensen rechten toekent. In hoeverre beschermt deze tegen de uitroeiingsstaat? Volgens Power (2002) werd de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948 geen richtsnoer voor Amerikaanse bewindslieden. Deze weerlegging is te gemakkelijk. Ging het beleid van andere staten er ook aan voorbij? Spreekt Srebrenica tegen de stelling dat VN-troepen de kans op massamoord verkleinen? Hoeveel VN-vredesoperaties liepen verkeerd af en waarom (Bellamy, 1997; Hillen, 2000)?

De vraag over de opkomst van uitroeiingsstaten vindt een tegenhanger in de wel zo prangende vraag naar hun neergang. Verdwijnen uitroeiers ooit zonder een nieuwe slachting? De

nieuwe machthebbers hebben bepaald veel macht, want zonder een sterkere tegenmacht konden ze de oude machthebbers niet verslaan. In Neurenberg werden de leiders van de NS-staat veroordeeld wegens oorlogsmisdaden. Dat tribunaal was een bovenstatelijke instelling. Welke statelijke instellingen bevorderen de overgang naar een vredesstaat? R. Wilson (2001) opperde dat door toedoen van verzoeningscommissies de geweldsspiraal niet opklimt. Blijven Rwanda en Zuid-Afrika burgeroorlog gespaard?

Wat te denken van deze vragenreeks over massamoord en steeds andere instellingen? Er zit vooruitgang in, maar ze blijft aan de oppervlakte. Door het NWO-programma *Evolutie en gedrag* komen evolutionaire hypothesen uit de biologie, economie en psychologie binnen in de sociologie. Ze reppen niet over democratie, gescheiden machten, staten, verdragen, vredesoperaties, verzoeningscommissies en vrije markten. Diepere verklaringen doen een beroep op individuen en hun middelen in de strijd om het bestaan. Wellicht vormt daarom geweld voor evolutionaire hypothesen geen probleem, wat te verklaren valt is de samenwerking tussen de mensen in de hedendaagse miljoenen inwoners tellende landen. Dat gaat erg ver. Alsof landen nooit een verbond met elkaar sluiten en daarna andere landen aanvallen. De huidige evolutionaire versie van de vraag hoe samenwerking mogelijk is, gaat uit van twee partijen en blijft te eenvoudig. Aan de vraag hoe vaak welke mensen waarom met welke anderen samenspannen tegen derden, lijkt het algemene evolutionisme nog niet toe.

In dit verband is een bijna vergeten studie van Reichmann uit 1950 van belang. Haar verklaring van de jodenmoord in Duitsland ging in tegen Bentham's hypothese dat democratie het algemeen welzijn bevordert. Reichmann's verklaring betreft tevens het samenspel van instellingen en grijpt daarnaast terug op de levensomstandigheden van mensen.

In Reichmann's redeneergang ging de Duitse rechtsstaat in 1933 onder toen a) een kwart van de beroepsbevolking geen werk had, nadat b) in 1923 de Duitse bank de geldpers liet draaien, nadat c) het Duitse leger in 1919 een oorlog verloor, de staat grondgebied kwijt raakte en algemeen kiesrecht kreeg, en nadat d) in 1871 bij de samenvoeging van een groot aantal afzonderlijke staten tot het Duitse Keizerrijk de joden gelijkberechtigd werden. Het geweldsmonopolie van het Duitse Keizerrijk handhaafde de landsgrenzen niet, Weimar-Duitsland verzaakte het monopolie op de geldmiddelen, en in 1929 leidden vrije markten er tot massale werkloosheid terwijl de staat de armenzorg niet aankon. Toen beloofde Hitler werk, tegelijk de rechten van de joden aanvallend, en hij won de verkiezingen. Als leider van de grootste partij in het parlement had hij geen absolute meerderheid, maar door een grondwet die een bij algemene verkiezingen gekozen president veel macht gaf en door een aftakelende zittende president, kwam er een eind aan de scheiding der machten. De door Reichmann opgeworpen vraag luidt: ontstaan massamoorden omdat de door gescheiden machten geboden bescherming wordt ingeperkt door algemene verkiezingen in tijden van massawerkloosheid?

De Swaan (1997) oppert eveneens een verklaring die zowel instituties als individuen betreft. Deze zet daarnaast een grotere stap van economische naar politieke betrekkingen tussen mensen. Staatsvorming gaat ermee gepaard dat de burgers van een staat zich met meer anderen identificeren (de inwoners van de staat in opbouw) en zich met meer anderen desidentificeren (de inwoners van andere staten). Als een geweldsmonopolie wankelt, komt bovendien een spiraal

van wederzijdse desidentificatie (tussen de gevestigde en de nieuwe burgers van een staat) op gang, soms uitlopend op massavernietiging. Bij wederzijdse bedreiging bewerkstelligen op zich niet onverstandige gedachten van afzonderlijke mensen een uitkomst die voor alle partijen ongewenst is. Daarmee benut De Swaan uiteindelijk de stelling dat individuele rationaliteit soms tot collectieve irrationaliteit leidt en collectieve goederen zelden optimaal worden voortgebracht. Een vraag voor de komende tijd is wat staatsvorming en -verval doen met de identificatie dan wel desidentificatie van wie met wie.

Toch is er al een vervolgvraag. In *Zorg en de staat* ontstond staatszorg niet als een overwinning van links op rechts, maar door een verschuiving van de machtsverhoudingen in een vierzijdige figuratie naar meer staatsingrijpen. In *Moord en de staat* heeft de spiraal van desidentificatie betrekking op twee partijen. Benard en Schlaffer (1993: 90) lieten echter aan de hand van gesprekken met betrokkenen zien dat wederzijdse desidentificatie in voormalig Joegoslavië door derden een geweldsspiraal werd. Serviërs en Bosniërs leefden vreedzaam in dorpen samen, maar toen stedelijke Servische milities binnentrokken, traden ze op tegen Bosniërs én hun Servische burens. Dreef die daad van een buitenpartij de Serviërs en Bosniërs ter plekke uit elkaar? In de komende jaren moeten vragen over de opkomst en neergang van uitroeiingsstaten minstens als triadevragen (Caplow, 1968) worden gesteld.

7. Slot

Een socioloog wiens vragen door toevalligheden veranderden, weet hoe de vragen in de Nederlandse sociologie te vernieuwen. Ongerijmd is dat niet helemaal. Toevalligheden kunnen ontwikkelingen versnellen en tegenwoordig is er geld voor grote programma's. Toevalligheden zijn ook niet altijd persoonlijk. Baanwisselingen vormen gelegenheden en maatschappelijke ontwikkelingen verbreden het scala aan vragen. Ik heb nog vijf punten.

Ten eerste. Soms wordt oude wijn in nieuwe zakken verpakt, een verfrissende drank kan ook uit oude vaten worden getapt. De klassieke vragen van de sociologie zijn overkoepelende vragen met bijbehorende deelvragen. Bewonderaars van 'de klassieken' onderkennen dit te weinig. Daardoor versterken ze de afkeer van oude boeken bij sociologen die hier-en-nu-vragen stellen. Een nieuw cadeautje in verfrommeld pakpapier is leuk.

Ten tweede. Het vangen van een nieuwe vraag onder de hoed van een bestaande is geen doel op zich. Het schept overzicht in een waslijst vragen en is een middel om nieuwe vragen te bestuderen met beproefde technieken. Dat leidt tot snellere vorderingen.

Ten derde. Alhoewel odds ratio's, loglineaire modellen en gebeurtenissenanalyses zijn over te planten van het ongelijkheids- naar het cohesieprobleem, zijn er onderdelen van het laatste probleem over zeldzame gebeurtenissen. Te denken valt aan zelfdodingen, groepsverkrachtingen, kinderen die door mishandeling sterven, sterfgevallen die pas na maanden worden opgemerkt, begrafenissen van gemeentewege omdat er geen nabestaanden zijn, moskeebranden en politieke moorden. Met aselechte steekproeven komt men aan te weinig gegevens en door de kleine aantallen in ambtelijke registers of andere databronnen voor gehele populaties is het

moeilijk uit te maken of een verandering een significante trend of toevallige schommeling is.

Ten vierde. Door nieuwe vragen als deelvragen van oude te behandelen, kunnen bij de beantwoording van nieuwe deelvragen gangbare theorieën dienstdoen als kop van Jut. De bestaande hypothesen handelen over gevolgen van technologieën en ideologieën. Deze macro-uitspraken zijn te verbeteren door terug te gaan tot hypothesen over de hulpbronnen van individuen – niet alleen economische en culturele, maar ook politieke en sociale. Om de stap van het micro- naar het macroniveau te maken, moeten bovendien de hypothesen worden uitgeschreven over de aard van de samenleving waarin deze mensen leven – de instellingen die de handelingen van individuen op elkaar afstemmen als families en andere leefgemeenschappen, of daarentegen markten of juist dwangorganisaties als staten. Ook zo boekt de sociologie gemakkelijker vooruitgang.

Ten vijfde. Veronderstellingen over menselijk handelen zijn in de sociologie wel verheven tot de grondslag van verklaringen voor macroverschijnselen. Dat leidde er soms toe dat bijkomende veronderstellingen over de aard van samenlevingen als bijkomstig werden beschouwd. Het liep zelfs uit op instemming met economen die samenlevingen a priori als markten opvatten (Becker, 1983). Ik stem in met Heilbroner (1953): behalve de geldelijke verlokkingen van markten, zijn er de dwangmiddelen van staten en andere organisaties, evenals de vele manieren om in plaatselijke gemeenschappen en andere netwerken mensen te vereren die het voorbeeld geven en om mensen te vernederen als ze tradities schenden.

Noot

1. Wout Ultee is hoogleraar sociologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Met Henk Flap en Wil Arts schreef hij het leerboek *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*, derde gewijzigde druk 2003, met Jaap Dronkers redigeerde hij in 1995 de bundel onderzoeksartikelen *Verschuivende ongelijkheden*. Dit artikel is een bewerking van een voordracht op de conferentie *De toekomst van de sociolo-*

gie gehouden op 19 april 2004 in het Trippenhuis te Amsterdam. De voordracht verduidelijkte vooruitgang in vragen met een diareeks. Die is te vinden op <http://www.socsci.ru.nl/maw/sociologie/ultee>. Correspondentieadres: Sectie Sociologie, Faculteit Sociale Wetenschappen, Radboud Universiteit Nijmegen, Postbus 9104, 6500 HE Nijmegen. E-mail: w.ultee@maw.ru.nl.

Literatuur

- Allison, P.A. (1982). Discrete-time methods for the analysis of event histories. In S. Lienhardt (ed.), *Sociological methodology 1982* (pp. 61-98). San Francisco: Jossey Bass.
- Aly, G. (1995). *“Endlösung”. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt: Fischer.
- Bauman, Z. (1989). *Modernity and the holocaust*. Cambridge: Polity.
- Becker, G. (1983). *A treatise on the family*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Bellamy, C. (1997). *Knights in white armour*. London: Pimlico.
- Benard, C. & Schlaffer, E. (1993). *Vor unseren Augen*. München: Heyne.
- Boudon, R. (1979) *La logique du social*. Paris: Hachette.

- Caplow, T. (1968). *Two against one*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Croes, M. & Tammes, P. (2004). 'Giflaten wij niet voortbestaan'. Amsterdam: Thela.
- Doel, J. van den (1978). *Demokratie en welvaartstheorie*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Donselaar, J. van & Rodrigues, P. (2004). *Monitor racisme en extreem rechts: zesde rapportage*. Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- Firebaugh, G. (2003). *The new geography of global income inequality*. Cambridge: Harvard University Press.
- Flap, H. & Ultee, W. (1996). De Nederlandse paradox. In H. Ganzeboom en S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie* (pp. 185-197). Amsterdam: Thesis.
- Heilbroner, R. (1953). *The worldly philosophers*. New York: Simon and Schuster.
- Herzberg, A. (1950). *Kroniek der Jodenvervolging*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Hillen, J. (2000). *Blue Helmets*. Washington: Brassey's.
- Giddens, A. (1971). *Capitalism and modern social theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldthorpe, J., Payne C. & Llewellyn, C. (1978). Trends in class mobility. *Sociology*, 12, 441-468.
- Gowricharn, R. (1998). Het Hollandse onbehagen. *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, 6, 10-15.
- Graaf, N.D. de, Graaf, P. de & Kraaykamp, G. (2000). Parental cultural capital and educational attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*, 73, 92-111.
- Graaf, N.D. de, Need, A. & Ultee, W. (2000). Levensloop en kerkverlating. *Mens & Maatschappij*, 75, 229-257.
- Graaf, P. de (1986). The impact of financial and cultural resources on educational attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*, 59, 237-256.
- Graaf, P. de & Ultee, W. (1991). Labour market transitions of husbands and wives. *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 27, 43-59.
- Greeley, A.M. (1972). *The denominational society*. Glenview: Scott.
- Greeley, A.M. (1989). *Religious change in America*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hendrickx, J., Lammers, J. & Ultee, W. (1989). Kerkelijke gemengde huwelijken in Nederland. *Mens & Maatschappij*, 64, 90-106 (boekaflevering).
- Janssen, J. & Ultee, W. (1994). De cultuur of de centen. *Mens & Maatschappij*, 69, 400-419.
- Klein, N. (2000). *No logo*. New York: Picador.
- Komter, A. (2003). *Solidariteit en de gift*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lemkin, R. (1944). *Axis rule in occupied Europe*. Washington: Carnegie Endowment.
- Lenski, G. (1970). *Human societies*. New York: McGraw-Hill.
- Looije, D., e.a. (2004). Gedwongen seks als groepsactiviteit. *Tijdschrift voor seksuologie*, 28, 183-196.
- Nieuwbeerta, P. & Leistra, G. (2004). Moord en doodslag in Nederland 1992-2001. *Bevolkingstrends*, 1, 24-32.
- Popper, K. (1945). *The open society and its enemies*. London: Routledge.
- Power, S. (2002). *A problem from hell*. New York: Basic Books.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.

- Reichmann, E. (1950). *Hostages of civilisation*. London: Gollancz.
- Schelvis, J. (1997). *Vernietigingskamp Sobibor*. Amsterdam: Bataafse Leeuw.
- Schuyt, K. (2003). De wil om dingen uit te zoeken. *Mens & Maatschappij*, 78, 194-198.
- Sixma, H. & Ultee, W. (1983). Trouwpatronen en de openheid van een samenleving. *Mens & Maatschappij*, 58, 109-131.
- Stark, R. & Iannaccone, L. (1996). Recent religious decline in Quebec, Poland and the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35, 265-271.
- Swaan, A. de (1989). *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bakker.
- Swaan, A. de (1997). Uitdijende kringen van desidentificatie. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 24, 3-23.
- Swaan, A. de (2003). *Moord en de staat*. Amsterdam: Bakker.
- Thurlings, J. (1977). *De wetenschap der samenleving*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Ultee, W. (1974). De theorie en methodologie van problemen. *Mens & Maatschappij*, 49, 4-28.
- Ultee, W. (1977). *Groei van kennis en stagnatie in de sociologie*. Groningen: VEB.
- Ultee, W. (1985). Omschrijving van de sociologie. In J. Simonis & A. Kreukels (red.), *Orienteringscursus maatschappijwetenschappen*. Heerlen: Open Universiteit.
- Ultee, W. (1986) Hoge werkloosheid en sociale differentiëring. In *Sociaal en cultureel rapport 1986*. (pp. 285-326). Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Ultee, W. (1989) Beyond stratification and mobility. In W. Jansen, J. Dronkers, & K. Verrips (eds.), *Similar or different?* (pp. 161-191). Amsterdam: Siswo.
- Ultee, W. (2001). Problem selection in the social sciences. In N. Smelser & P. Baltes (eds.), *International encyclopedia of the social and behavioural sciences* (pp. 12110-12117). Amsterdam: Elsevier.
- Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (1992). *Sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Ultee, W., Dessens, J. & Jansen, W. (1988a). Werkloos zijn, werkloos blijven; werk hebben, werk houden? *Mens & Maatschappij*, 63, 65-84 (boekaflevering).
- Ultee, W., Dessens, J. & Jansen, W. (1988b). Why does unemployment come in couples? *European Sociological Review*, 4, 111-122.
- Ultee, W. & Luijckx, R. (1996) En alles ging zoals het gaan moest? *Mens & Maatschappij*, 71, 279-307.
- Ultee, W. & Luijckx, R. (1997). De schaduw van een hand. *Mens & Maatschappij*, 72, 55-77 (boekaflevering).
- Wallerstein, I. (1983). *Historical capitalism*. London: Verso.
- Webbink, E. & Ultee, W. (2004). Van polio tot meningokokken-C. *Mens & Maatschappij*, 79, 4-25.
- Wilson, E. (1975). *Sociobiology*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wilson, R. (2001). *The politics of truth and reconciliation in South Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilterdink, N. (2000). De ontwikkeling van sociaal-economische ongelijkheid in de wereld. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 27, 164-198.
- Zwaan, T. (1982). Politiek geweld, maatschappelijke structuur en burgerlijke civilisatie. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 9, 433-475.